

EAST TIMOR AND ASEAN

Iliyan Genov Mateev

Department of Economic Theory and International Economic Relations, Faculty of Economics,
St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Turnovo, Bulgaria, iliy_mateev@abv.bg

Abstract: The article examines the development of East Timor from the arrival of the Portuguese to its shores in the first quarter of the 16th century to the present day. At the beginning, the colonial period is briefly presented, during which East Timor was officially ruled by Portugal from 1702 to 1975 (with interruptions from 1812 to 1815, when the entire island of Timor was ruled by Great Britain and from 1942 to 1945, when the colony was occupied by Japan). Attention is then drawn to the period of Indonesian occupation from December 1975 to October 1999, followed by the administration of the United Nations Interim Administration in East Timor from late October 1999 to May 2002. Emphasis is placed on the analysis of the political and economic development of East Timor since the restoration of independence on May 20, 2002 until now. In this regard, special attention is paid to the efforts of the leadership of East Timor, for the country to be accepted as an equal member of the Association of Southeast Asian Nations (ASEAN). The accession process is expected to be completed during Indonesia's ASEAN chairmanship in 2023. After the overthrow of Suharto in May 1998, the democratization of Indonesia began, which gradually became one of the biggest supporters of East Timor's admission to the Association of Southeast Asian Nations. At the end of the article, attention is paid to the economy of East Timor and the prospects for its development.

Keywords: East Timor, Timor-Leste, Portugal, Indonesia, ASEAN, Southeast Asia

ИЗТОЧЕН ТИМОР И АСЕАН

Илиян Генов Матеев

Катедра „Икономическа теория и международни икономически отношения“,
Стопански факултет, ВТУ, „Св. св. Кирил и Методий“, iliy_mateev@abv.bg

Резюме: Статията разглежда развитието на Източен Тимор от достигането на португалците до бреговете му през първата четвърт на XVI век до наши дни. В началото накратко е представен колониалният период, през който Източен Тимор официално е под управлението на Португалия от 1702 до 1975 г. (с прекъсвания от 1812 до 1815 г., когато целият остров Тимор е управляван от Великобритания и от 1942 до 1945 г., когато колонията е окупирана от Япония). След това е обърнато внимание на периода на индонезийска окупация, продължил от декември 1975 г. до октомври 1999 г., последван от управлението на Временната администрация на ООН в Източен Тимор, от края на октомври 1999 до май 2002 г. Акцент е поставен на анализа на политическото и икономическо развитие на Източен Тимор от възстановяването на независимостта на 20 май 2002 г. досега. В тази връзка специално внимание е отделено на усилията на ръководството на Източен Тимор, държавата да бъде приета за равноправен член на Асоциацията на страните от Югоизточна Азия (АСЕАН). Очаква се процесът по присъединяване да приключи по време на индонезийското председателство на АСЕАН през 2023 г. След свалянето от власт на Сухарто през май 1998 г. започва демократизацията на Индонезия, която постепенно се превръща в един от най-големите привърженици за приемането на Източен Тимор в Асоциацията на страните от Югоизточна Азия. В края на статията е отделено внимание на икономиката на Източен Тимор и перспективите за нейното развитие.

Ключови думи: Източен Тимор, Тимор-Леще, Португалия, Индонезия, АСЕАН, Югоизточна Азия

1. ВЪВЕДЕНИЕ

Източен Тимор (Тимор-Леще) е малка островна държава, намираща се в източната част на Малките Зондски острови, в южния край на Малайския архипелаг, северозападно от Австралия. Заема източната половина на остров Тимор, малките острови Пулау Атауро (Камбинг) и Пулау Джако, и анклава Окуси (Амбено), в който се намира град Панте Макасар, на северозападния бряг на остров Тимор. Площта на Тимор-Леще е 14874 км², а населението му през 2023 г. възлиза на 1.48 млн.д. Дили е столица и най-голям град (около 250 хил.д.). Източната част на остров Тимор е планинска, а най-високият връх Татамайлау достига 2963 м височина. Тясната ивица на островното крайбрежие, както и намиращата се непосредствено до нея плодородна хълмиста местност формират жизненото пространство за преобладаващата част от населението на Тимор-Леще. Климатът е тропичен, саванен, според климатичната класификация на Кьопен (Aw), с ясно изразени дъждовен (ноември-април) и сух (май-октомври) сезон. В миналото планините са били покрити със

сандалови гори, но голямото търсене е довело до силно намаляване на броя на насажденията. В момента са по-разпространени евкалиптовите дървета. В низините растителността е характерна за саваните, а покрай крайбрежието е разпространена кокосовата палма. Има горещи извори и множество планински потоци. В дивата природа се срещат маймуни, елени, папагали, змии, крокодили, както и торбести животни. Жителите на страната са от малайски, полинезийски и меланезийски произход. Говорят се между 30-40 различни езици или диалекти, най-разпространени, от които са тетум (30.6%; малайско-полинезийски), следван от мамбай (16.6%; малайско-полинезийски) и макасай (10.5%; меланезийско-папуаски). Португалският се говори от малка част от населението, но е един от двата официални езика на страната, заедно с тетум. Почти цялото население е римокатолическо (97.6%), с малки протестантски (2.0%) и мюсюлмански общности (0.2%); (Encyclopædia Britannica, 2022); (The World Factbook, 2023); (Голяма енциклопедия на страните, Том 10, 2007, 1066).

Източник: The World Factbook, 2023

2. КОЛОНИАЛЕН ПЕРИОД

Тимор участва активно в търговските мрежи в Югоизточна Азия в продължение на векове, изнасяйки ароматно сандалово дърво, роби, мед и восък. Първите европейци достигат до бреговете му през 1514 г. Това са португалците, които около 1520 г. се установяват на острова и успяват да отблъснат испанците, които пристигат през 1522 г. Първият известен католически мисионер в Тимор е доминиканският монах Антонио Тавейра, който през 1556 г. пристига от съседния остров Флорес и покръства около 5000 души. С пристигането на губернатор, изпратен от Португалия през 1702 г., започва официалната колониална организация на територията, наречена Португалски Тимор. Първоначално колонията е на административно подчинение от Гоа в Индия, а към края на XIX век преминава към управление от Макао в Китай. След завладяването на португалска Малака (в днешна Малайзия) от Нидерландската източноиндийска компания през 1641 г., крал Жуау IV нарежда на тамошния португалски епископ да се премести в Тимор. Двадесет и осем години преди това, през 1613 г., започва съперничество в Тимор между португалците и Нидерландската източноиндийска компания (VOC), обусловено от желанието да се контролира търговията със сандалово дърво в региона. През 1646 г. холандците се установяват в намиращия се северно от Тимор и източно от Флорес остров Солор. През 1651 г. окупират Купанг (най-западната част на Тимор), където през 1653 г. завършват строежа на крепост, наречена Форт Конкордия, която през 1657 г. Нидерландската източноиндийска компания превръща в своя основна регионална база. Постепенно холандците осъществяват контрол върху половината от територията на острова (Западен Тимор). След анексията в състава на Френската империя на създаденото от Наполеон марионетно Кралство Холандия (1806-1810 г.), британците окупират Тимор от началото на 1812 до средата на 1815 г. На 16 март 1815 г. поддържаният от Великобритания Вилем I е коронован за монарх на новосъздаденото Обединено Кралство Нидерландия (1814-1839 г.) и нидерландското господство над западната част на острова е възстановено. Междувременно

борбата за надмощие в Тимор между холандци и португалци не е преставала, а суверенитетът на Португалия над източната половина от острова е окончателно уреден с договор чак през 1859 г. През 1896 г. Източен Тимор получава статут на автономен окръг, а от 1909 г. е португалска отвъдморска провинция с финансова и административна автономия от метрополията. Въпреки че Португалия обявява политика на неутралитет във Втората световна война, през декември 1941 г. австралийски и нидерландски военни части окупираат Източен Тимор, с цел да укрепят острова срещу евентуална японска инвазия. Тимор е стратегически важен за Япония, тъй като е можело да бъде използван като плацдарм за десант в Австралия. На 20 февруари 1942 г. японците дебаркират на острова и го окупираат до официалното подписване на капитулацията си на 2 септември 1945 г. След войната властта на Португалия е възстановена до 28 ноември 1975 г., когато Революционният фронт за независимост на Тимор-Леше (Frente Revolucionária do Timor-Leste Independente - FRETILIN), успява да постави под свой контрол повечето от територията на колонията, обявявайки независимостта ѝ под името Демократична република Тимор-Леше. Предпоставките за деколонизация са положени на 25 април 1974 г., когато португалската армия осъществява в Лисабон безкръвен преврат (т.н. „Революция на карамфилите“), сваляйки от власт наследника на Антонио Саласар - Марсело Каetano. Сложен е край на 48-годишната фашистка диктатура, а Португалия тръгва по пътя на демокрацията (Encyclopædia.com, 2019); (Encyclopædia Britannica, 2022); (Encyclopædia Britannica, 2023) .

3. ПЕРИОД НА ИНДОНЕЗИЙСКА ОКУПАЦИЯ

На 7 декември 1975 г., само девет дни след обявяването на независимостта, под предлог, че защитава своите граждани на тиморска територия, индонезийската армия нахлува и окупира Източен Тимор. Индонезия получава мълчаливата подкрепа на американското правителство, което смята Революционния фронт за независимост на Тимор-Леше (FRETILIN) за марксистка организация. На 17 юли 1976 г. Индонезия го обявява за неразделна част от територията си, преименувайки го на Тимор-Тимур (Government of Timor-Leste, 2002). През следващите две десетилетия десетки хиляди жители на Източен Тимор загиват (някои наблюдатели твърдят, че жертвите са около 200 хиляди) в съпротивата срещу индонезийската окупация и анексия, или в резултат на глад и болести. В отговор на нарастващия международен натиск, индонезийското правителство разрешава да се проведе референдум на 30 август 1999 г., за да се определи бъдещето на Източен Тимор. Почти 4/5 от избирателите подкрепят независимостта и впоследствие индонезийският парламент отменя решението за анексиране на територията от Индонезия. Прехвърлянето на властта, обаче е придружено от насилие, провокирано от силите срещу независимостта. Стотици хора са убити, а хиляди бягат в западната половина на острова. На 20 септември 1999 г. пристигат австралийски умиротворители от Международните сили за Източен Тимор (International Force in East Timor - INTERFET) и слагат край на насилието. Впоследствие бежанците започват да се връщат по родните си места. На 25 октомври 1999 г. администрацията на Източен Тимор е поета от ООН чрез Временната администрация на ООН в Източен Тимор (United Nations Transitional Administration in East Timor - UNTAET), която подготвя прехода към пълна независимост (The Diplomat, 2013).

4. НЕЗАВИСИМ ИЗТОЧЕН ТИМОР

На 30 август 2001 г. жителите на Източен Тимор гласуват на първите избори, организирани от ООН, за избор на членове на Учредителното събрание, което на 22 март 2002 г. приема Конституция (Government of Timor-Leste, 2002). През април 2002 г. Шанана Гушмау - лидер на Националния съвет на съпротивата в Тимор (Conselho Nacional de Resistência Timorese - CNRT) е избран за първи президент на Източен Тимор (Britannica, 2022). На 20 май 2002 г. Конституцията на Демократична република Източен Тимор влиза в сила и ООН признава независимостта на страната (United Nations, 2001). На 27 септември 2002 г. Източен Тимор е приет за член на ООН, с наименованието му на португалски език - Тимор-Леше (United Nations, 2002).

5. КАНДИДАТ-ЧЛЕН НА АСЕАН

Скоро след възстановяването на независимостта си, Тимор-Леше получава статут на наблюдател в Асоциацията на страните от Югоизточна Азия (АСЕАН), а през 2005 г. се присъединява към Регионалния форум на АСЕАН, където заявява желанието си за членство в Асоциацията (Purba, 2022). На 13 януари 2007 г. страната се присъединява и към Договора за приятелство и сътрудничество в Югоизточна Азия (The ASEAN Secretariat, 1976). Тимор-Леше официално кандидатства за пълноправно членство в АСЕАН на 4 март 2011 г. Външният министър Закариаш да Коша подписва заявлението по време на пътуване до Индонезия, страната, която по това време председателства Асоциацията. Получавайки молбата за членство, министърът на външните работи на Индонезия Марти Наталегава заявява, че Тимор-Леше е географски, политически и икономически свързан с бъдещето на Югоизточна Азия - и следователно желанието му за

членство в АСЕАН трябва да бъде приветствано без резерви (McGeown, 2011). Преговорите за членство, обаче протичат бавно, предимно заради Сингапур, който се противопоставя на бързото присъединяването на Тимор-Леще към АСЕАН, по икономически причини. Интересно е, че Тимор-Леще получава най-голяма подкрепа за членството си от бившия си окупатор Индонезия (Government of Timor-Leste, 2011); (Asian Development Bank, 2019). По принцип всички страни-членки на АСЕАН подкрепят членството на Тимор-Леще, но някои от тях смятат, че това трябва да стане на по-късен етап, тъй като страната не е достатъчно подготвена. Времени график за членството не е посочен. През 2015 г. посланикът на Тимор-Леще в Малайзия заявява, че държавата му е готова да се присъедини към АСЕАН по всяко време, тъй като е изпълнила изискването да отвори посолства във всички страни-членки на Асоциацията (Daily Express, 2015). През май 2016 г. постоянният представител на Индонезия в АСЕАН Рахмат Прамоно намеква, че е възможно Тимор-Леще да бъде приет за член на Асоциацията през 2017 г. и изглежда, че дългото чакане на страната да се присъедини към АСЕАН е почти приключила (Hunt, 2016). Въпреки това, когато съвместното комюнике от срещата на външните министри на АСЕАН през юли с.г. е публикувано, в него уклончиво е отбелязано, че външните министри, имайки предвид няколко проучвания, „с нетърпение очакват дискусиата да продължи“, оставяйки по този начин въпроса за членството на Тимор-Леще нерешен. Твърда подкрепа за членството, освен Индонезия, дават Камбоджа, Тайланд и Филипините, докато останалите шест страни-членки на АСЕАН, начело Сингапур, смятат, че не трябва да се бърза. Неохотата на АСЕАН да приеме Тимор-Леще противоречи на бързото му решение да приветства Лаос и Мианмар през 1997 г. и Камбоджа през 1999 г. в Асоциацията. Тогава АСЕАН предоставя на трите страни достатъчно време, за да навакнат изоставането си от останалите членове (Nooi, 2019). АСЕАН не бива да кара Тимор-Леще да чака твърде дълго, тъй като Китай все повече увеличава икономическото и политическото си влияние (Purba, 2022). През 2021 г. Тимор-Леще, под влияние на Камбоджа и Китай, гласува с „въздържал се“ в резолюция на ООН, осъждаща военната диктатура в Мианмар, която на 1 февруари 2021 г. сваля от власт демократично избраното правителство. Гласуването среща негативна реакция от демократичните сили в Мианмар и останалите страни-членки на АСЕАН, според които кандидатурата на Тимор-Леще е опетнена. Представители на страната изразяват съжалението си, наричат вота на Тимор-Леще „срамен“ и искат взелите решението за него да понесат отговорност (Hunt, 2021). На 21 април 2022 г. спечелилият проведените през следващия месец президентски избори кандидат - Жузе Рамус-Орта (встъпва в длъжност на 20 май 2022 г. Лауреат на Нобелова награда за мир през 1996 г.); (Britannica, 2022) потвърждава желанието на страната си да се присъедини към АСЕАН, като се стреми това да стане през 2023 г., когато Индонезия ще председателства Асоциацията. По време на първия му президентски мандат от 2007 до 2012 г., правителството на Тимор-Леще подава молбата на страната за присъединяване към АСЕАН през 2011 г., като по това време Индонезия също председателства 10-членната група. В интервю за японската информационна агенция "Kyodo News" в столицата Дили, той заявява: „Би било много символично, ако Тимор-Леще се присъедини по време на индонезийското председателство“. Въпреки трайната бедност в страната и високата безработица, Рамус-Орта заявява, че народът му се радва на независимостта и има добри отношения със съседна Индонезия. Страната, която празнува 20-та годишнина от независимостта си на 20 май 2022 г., се стреми да модернизира икономиката си, в която няма нито един развит индустриален отрасъл, въпреки откритите големи офшорни запаси от нефт и природен газ. Рамус-Орта, който е бил сред лидерите на движението за независимост, заявява, че са изминали само две десетилетия от независимостта на страната и икономическото развитие ще отнема още време. Това се вижда от примера на независими от дълго време държави в региона, които все още не са се избавили от бедността и други икономически предизвикателства. „Ние постигнахме огромен напредък през последните 20 години“, казва той, имайки предвид увеличаването на продължителността на живота и по-лесния достъп до медицинска помощ, наред с други подобрения в стандарта на живот. „Членството в АСЕАН ще отвори вратата за повече икономически възможности, включително увеличаване на чуждестранните инвестиции“, добавя Рамус-Орта (Kyodo News, 2022). Индонезия не трябва да пропуска възможността да интегрира Тимор-Леще в АСЕАН, въпреки че трябва се съобразява с резервите на някои от останалите членове, най-вече Сингапур. В крайна сметка, от стратегически интерес за АСЕАН е да привлече Тимор-Леще в Асоциацията (Purba, 2022). В тази връзка, по време на 40-та и 41-на срещи на върха на АСЕАН, проведени в Пном Пен от 8 до 13 ноември 2022 г. страните-членки постигат на 11 ноември принципно съгласие Тимор-Леще да бъде приет за единадесети член на Асоциацията, като следващите стъпки ще включват „пътна карта за пълноправно членство“, която ще бъде представена на срещата на върха през 2023 г. (Reuters, 2022); (Матеев, 2022, 284-288). Очаква се през 2023 г. Тимор-Леще да бъде приет в Световната търговска организация, като се смята, че тази стъпка ще благоприятства за пълноправното му членство в АСЕАН (World Trade Organization, 2022).

6. ИКОНОМИКА НА ИЗТОЧЕН ТИМОР

Най-важните природни ресурси на Тимор-Леще са запасите от нефт и природен газ, открити в Тиморско море, което разделя страната от Австралия. Най-важно значение има откритото през 1974 г. находище на природен газ и нефт "Greater Sunrise", разположено на 140 км южно от Тимор-Леще, на около 500 м дълбочина. Планирано е добивът да започне около 2028-2030 г., но е възможно това да се случи и по-рано, тъй като правителството на Тимор-Леще спешно се нуждае от средства за модернизацията на страната. Запасите на находището, което всъщност се състои от две полета - "Sunrise" и "Troubadour", се изчисляват на 5.1 трилиона кубични фута природен газ и 226 млн. барела суров нефт. Предполага се, че ще се експлоатират поне 30 години. Мажоритарен собственик на находището е създадената през 2011 г. от правителството на Тимор-Леще компания "Timor Gap E.P." с дял от 56.56%. Останалите акционери са австралийската компания "Woodside Petroleum" (33.44%) и японската компания "Osaka Gas" (10.00%). Разработването на "Greater Sunrise" и построяването на тръбопровод до южното крайбрежие на Тимор-Леще е приоритет за ръководството на "Timor Gap E.P." и е от съществено значение за бъдещия икономически растеж и развитие. То ще осигури на страната достъпна, надеждна и по-чиста енергия за вътрешна употреба и износ, ще спомогне за откриването на нови работни места и ще донесе средства за модернизация на инфраструктурата. Друго важно находище, намиращо се на 250 км южно от бреговете на Тимор-Леще, но в изключителната икономическа зона на страната, е "Bayu Undan". Засега разработването му изостава от това на "Greater Sunrise", но се очаква в бъдеще работите по него да се ускори. Освен "Greater Sunrise" и "Bayu Undan" са открити и други находища (в морето и по крайбрежието), чиито запаси тепърва ще се оценяват. В тази връзка е приет план за развитие на южното крайбрежие, което е по-рядко населено от северното, наречен "South Coast Project". Предвижда се да бъдат изградени рафинерия, комплекс за втечняване на природен газ, магистрала, летище и др. (Timor Gap E.P., 2022). Важен за страната е и добивът на мрамор за износ. Има също така малки находища на сребро, манган, злато, мед и гипс. Въпреки че около 40% от жителите на страната са заети в земеделието, дялът му в БВП е около 9-10%. Основните селскостопански продукти са царевица, ориз, кафе, маниока, батати (сладки картофи), кокосови орехи, манго, гуава и др. тропически плодове (Encyclopædia Britannica, 2023). След обявяването на независимостта, освен на растениевъдството, започва да се обръща внимание на развитието на животновъдството, риболова и пчеларството (Любенов, 2022, 3-51). Производството на текстил, облекла, занаятчийството и преработването на кафе също имат важно значение. Занаятите включват грънчарство, резба на дърво и слонова кост, плетене, производство на кокосови влакна и правене на кошници. Около половината от пътищата са асфалтирани. В района на Окуси (Амбено) има ценни гори от сандалово дърво, кокосови плантации и оризища. В неговия главен град Панте Макасар има пристанище и летище, открито през 2019 г. Хълмистият крайбрежен остров Атауро също има летище, а населението му се занимава предимно с риболов. От 2000 г. официална валута в Тимор-Леще е щатският долар (Encyclopædia Britannica, 2023). През 2021 г. номиналният БВП на Тимор-Леще възлиза на 3.62 млрд. USD (169-то място в света), а номиналният БВП на човек от населението е 2741 USD. БВП по паритет на покупателните сили през 2021 г. възлиза на 7.30 млрд.USD (160-то място в света), а БВП на човек от населението по паритет на покупателните сили е 5529 USD (World Development Indicators database, 2022). През 2021 г. Тимор-Леще заема 162-ро място в световната стокова търговия по отношение на износа и 176-то място при вноса. Износът на стоки (f.o.b.) през 2021 г. е на стойност 0.616 млрд. USD. Суровият петрол и природният газ са с дял от 90%, селскостопанската продукция (предимно кафе) е с дял от 6.5%, а промишлената продукция е с незначителен дял от 1%, а Делът на т.н. „други“ е 2.5%; (World Trade Organization, 2022). Водещи външнотърговски партньори при експорта през 2019 г. са Сингапур (42.0%), Малайзия (15.0%), Япония (15.0%), Китай (14.0%) и Индонезия (5.0%); (Encyclopædia Britannica, 2023). През 2021 г. вносът на стоки (c.i.f.) е на стойност 0.873 млрд. USD. Промишлената продукция (автомобили, електроника, машини, съоръжения, тръби и др.) има дял от 42.8% в него, следвана от селскостопанската продукция (предимно ориз, месо и др.) с дял от 32.4%, нефтопродуктите са с дял от 18.1% и Делът на т.н. „други“ е 6.7%; (World Trade Organization, 2022). Основни външнотърговски партньори при вноса през 2019 г. са Индонезия (34.0%), Хонконг, Китай (15.0%), Сингапур (13.0%), Китайска народна република (13.0%) и Виетнам (5.0%); (Encyclopædia Britannica, 2023). През 2021 г. Бруней заема 198-мо място в света при износа на услуги (0.017 млрд. USD) и 175-то при вноса на услуги (0.229 млрд. USD); (World Trade Organization, 2022).

7. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Според доклада за човешкото развитие за 2021-2022 г. на Програмата на ООН за развитие, държавите с много високо човешко развитие са 66, с високо човешко развитие - 49, със средно човешко развитие - 44, а с ниско човешко развитие - 32. Сред страните-членки на АСЕАН с много високо-човешко развитие са

Сингапур (HDI 0.939; 12-то място), Бруней (HDI 0.829; 51-во място), Малайзия (HDI 0.803; 62-ро място) и Тайланд (HDI 0.800; 66-то място), с високо човешко развитие - Индонезия (HDI 0.705; 114-то място) и Виетнам (HDI 0.703; 115-то място), със средно човешко развитие - Филипините (HDI 0.669; 116-то място), Лаос (HDI 0.607; 140-то място в света), Камбоджа (HDI 0.593; 146-то място) и Мианмар (HDI 0.585; 149-то място). Индексът за човешко развитие на Тимор-Леще през 2021 г. е същият като на Лаос, пред индексите на Камбоджа и Мианмар, което показва, че в социално-икономически аспект няма причини страната да не бъде приета за пълноправен член на АСЕАН (Human Development Report, 2022).

БИБЛИОГРАФИЯ

- Голяма енциклопедия на страните, Том 10 (2007). *Далечен Изток*. Изд. - Madrid: "Mediasat Group S.A.". ISBN 978-84-9819-594-1
- Любенов, Л. (2022). *Маркетинг стратегии на агросекторно и регионално равнище*. Автореферат на дисертационния труд за придобиване на научна степен „доктор на науките“. Професионално направление 3.8. Икономика. Докторска програма „Световно стопанство и международни икономически отношения“. Варненски свободен университет „Черноризец Храбър“.
- Матеев, И. (2022). *Югоизточна Азия: икономическа и политическа интеграция*. В.Търново - Издателство „Фабер“. ISBN 978-619-00-1576-6
- Asian Development Bank (2019, May 4). *ADB, Indonesia, and Timor-Leste Sign Agreement on Cross-Border Trade and Cooperation*. Retrieved from <https://www.adb.org/news/adb-indonesia-and-timor-leste-sign-agreement-cross-border-trade-and-cooperation>
- Britannica (2022, November 02). The Editors of Encyclopaedia. *"East Timor"*. Encyclopedia Britannica. Retrieved from, <https://www.britannica.com/place/East-Timor>
- Britannica (2022, November 02). The Editors of Encyclopaedia. *"East Timor"*. Encyclopedia Britannica. Retrieved from, <https://www.britannica.com/topic/Revolutionary-Front-of-Independent-East-Timor>
- Britannica (2022, December 22). The Editors of Encyclopaedia. *"José Ramos-Horta"*. Encyclopedia Britannica. Retrieved from, <https://www.britannica.com/biography/Jose-Ramos-Horta>
- Britannica (2023, February 28). The Editors of Encyclopaedia. *"William I"*. Encyclopedia Britannica, 28 Feb. 2023. Retrieved from <https://www.britannica.com/biography/William-I-king-of-The-Netherlands>
- Britannica (2023, March 16). Kaplan, Marion, Smith, Catherine Delano, Wheeler, Douglas Lanphier , Opello, Walter C. , Shercliff, Jose , Livermore, Harold V. and Amaral, Ilídio Melo Peres do. *"Portugal"*. Encyclopedia Britannica. Retrieved from <https://www.britannica.com/place/Portugal>
- Britannica (2023, March 19). *"East Timor: Major export destinations"*. Encyclopedia Britannica. Retrieved from, <https://www.britannica.com/place/East-Timor#/media/1/596313/213480>
- Britannica (2023, March 19). *"East Timor: Major import destinations"*. Encyclopedia Britannica. Retrieved from, <https://www.britannica.com/place/East-Timor#/media/1/596313/213481>
- Daily Express (2015, April 11). *Timor Leste is ready to join Asean grouping*. Daily Express. Independent National Newspaper of East Malaysia. Sabah Publishing House Sdn. Bhd. Retrieved from <https://www.dailyexpress.com.my/news.cfm?NewsID=98869>
- Encyclopedia.com (2019). *East Timor, The Catholic Church In*. Retrieved from <https://www.encyclopedia.com/religion/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/east-timor-catholic-church>
- Government of Timor-Leste (2002, May 20). *Constitution of the Democratic Republic of Timor-Leste*. Legislation. Constitution. Retrieved from timor-leste.gov.tl/wp-content/uploads/2010/03/Constitution_RDTL_ENG.pdf
- Government of Timor-Leste (2011, March 07). *Timor-Leste joining ASEAN has the support of the President of Indonesia*. Retrieved from timor-leste.gov.tl/?p=4673&lang=en&n=1
- Government of Timor-Leste (2023, March 17). *History. Declaration of Independence*. Retrieved from timor-leste.gov.tl/?p=29&lang=en
- Hooi, K.Y. (2019, August 01). *What Will It Take To Admit Timor-Leste Into ASEAN*. The Diplomat. Retrieved from <https://thediplomat.com/2019/08/what-will-it-take-to-admit-timor-leste-into-asean/>
- Human Development Report (2022). *Human Development Report 2021/2022 Overview*. United Nation Development Program. Retrieved from <https://hdr.undp.org/system/files/documents/global-report-document/hdr-2021-22overviewenpdf.pdf>
- Hunt, L. (2016, May 27). *East Timor Hopes for ASEAN Membership*. The Diplomat. Retrieved from <https://thediplomat.com/2016/05/east-timor-hopes-for-asean-membership-by-2017/>

- Hunt, L. (2021, June 29). *Timor-Leste's Bid for ASEAN Membership Tarnished by Myanmar Vote*. The Diplomat. Retrieved from <https://thediplomat.com/2021/06/timor-lestes-bid-for-asean-membership-tarnished-by-myanmar-vote/>
- Kyodo News (2022, April 22). *East Timor expected to join ASEAN in 2023: President-elect Ramos-Horta*. Retrieved from <https://english.kyodonews.net/news/2022/04/88a9cb6d19fe-e-timor-expected-to-join-asean-in-2023-president-elect-ramos-horta.html>
- McGeown, K. (2011, March 4). *East Timor applies to join ASEAN*. BBC News, Jakarta. Retrieved from <https://www.bbc.com/news/world-asia-pacific-12644608>
- Menon, K.M. (2013, August 15). *One's Man Legacy in East Timor*. The Diplomat. Retrieved from <https://thediplomat.com/2013/08/one-mans-legacy-in-east-timor>
- Purba, K. (2022, June 06). *Timor Leste's Asean membership is too strategic to delay: Jakarta Post contributor*. The Straits Times. Retrieved from <http://www.straitstimes.com/asia/se-asia/timor-lestes-asean-membership-is-too-strategic-to-delay-jakarta-post-contributor>
- Reuters (2022, November 11). *ASEAN agrees in principle to admit East Timor as 11th member*. Retrieved from <https://www.reuters.com/world/asean-agrees-principle-admit-east-timor-11th-member-2022-11-11/>
- The ASEAN Secretariat (1976, February 24). *Treaty of Amity and Cooperation in Southeast Asia*. ASEAN Political Security Community. Retrieved from <https://asean.org/wp-content/uploads/2021/01/20131230235433.pdf>
- United Nations (2001, October 31). *Council Endorses Proposal to Declare East Timor's Independence 20 May 2002*. Security Council. Press Release. Retrieved in <https://www.un.org/press/en/2001/sc7192.doc.htm>
- United Nations (2002, September 27). *Unanimous Assembly Decision Makes Timor-Leste 191st United Nations Member State*. General Assembly. Plenary. Press Release. Retrieved in <https://www.un.org/press/en/2002/ga10069.doc.htm>
- The World Factbook (2023, March 02). Washington D.C. Central Intelligence Agency. *Explore All Countries - Timor-Leste. East and Southeast Asia*. Retrieved from <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/timor-leste/>
- Timor Gap E.P. (2022). *Our Business. Upstream. Greater Sunrise*. Retrieved from <https://www.timorgap.com/our-business/upstream/greater-sunrise/>
- Timor Gap E.P. (2022). *Our Business. Upstream. Bayu Undan*. Retrieved from <https://www.timorgap.com/our-business/upstream/bayu-undan/>
- Timor Gap E.P. (2022). *Our Business. Upstream. Offshore Blocks*. Retrieved from <https://www.timorgap.com/our-business/upstream/offshore-blocks/>
- Timor Gap E.P. (2022). *Our Business. Upstream. Onshore Blocks*. Retrieved from <https://www.timorgap.com/our-business/upstream/onshore-blocks/>
- Timor Gap E.P. (2022). *Our Business. Upstream.s*. Retrieved from <https://www.timorgap.com/our-business/south-coast-project/>
- World Bank (2023, January 15). *World Development Indicators database*. Retrieved from <https://data.worldbank.org/country/TL>
- World Trade Organization (2022, September 30). *Working Party welcomes strong commitment by Timor-Leste to join WTO in 2023*. Retrieved from https://www.wto.org/english/news_e/news22_e/acc_tls_30sep22_e.htm
- World Trade Organization (2022). *World Trade Organization-Trade Profiles*. Retrieved from https://www.wto.org/english/res_e/statis_e/daily_update_e/trade_profiles/TL_e.pdf